

PERIEGHEZA EPIGRAFICĂ A LUI THEODOR MOMMSEN ÎN TRANSILVANIA

(Rectificări la SCIV, 23, 1972, 1, p. 125—132)

DE

I. I. RUSSU

Interesanta notă-discuție „Theodor Mommsen — Corespondența în legătură cu inscripțiile romane din Transilvania”, semnată M. Stoia, în SCIV, 23, 1972, 1, p. 125—132, cu patru scrisori ale marelui epigrafist german în legătură cu periegheza sa în Transilvania (a. 1857) descoperite recent în Arhiva din Sibiu¹, conține câteva erori regretabile, fie de lectură („paleografice”), fie de natură dactilo- sau tipografică ce denaturează pe alocuri sensul textului și scade utilitatea informării; ele se cer deci a fi semnalate cu rectificarea cuvenită. Înainte de aceste amănunte și rectificări, este de relevant însă în primul rând necesitatea ca — fiind vorba de activitatea unuia din cei mai mari erudiți ai veacului al XIX-lea, considerat unanim ca „Nestorul epigrafiei latine”, organizatorul operei epocale care este marele *Corpus Inscriptionum Latinarum* — să se facă măcar o cit de scurtă mențiune despre viața și lucrările lui Theodor Mommsen²; tot atât de necesar era apoi a prezenta o schiță oricât de sumară, dar absolut corectă, a itinerariului (care de fapt se prezintă cu unele deformări în SCIV, 23, 1972, 1, p. 132) și datele la care marele erudit a umblat și a muncit pentru știință în fiecare oraș sau comună-sat, pe la castele ori conace din Transilvania — muncă ce se reflectă în documentele și publicațiile

¹ Arhivele Statului Sibiu, fondul Teutsch, cota nr. 102. Editorul scrisorilor mommseniene face în prealabil remarcă „de curind au fost descoperite, într-un fond de documente (Arh. Sibiu, fond Teutsch, nr. 102), patru scrisori trimise de Mommsen unui călturar din Sighișoara [?], al cărui nume din lipsă de alte mărturii, putea fi numai presupus, între cercetătorii locali”. Nota din SCIV, 23, 1972, 1, p. 125-132, în versiune germană, scurtată, cu ameliorări la grafia numelor proprii: Karpatenrundschaу (Brașov), V (XVI), nr. 31, 4 aug. 1972, p. 11 *Corpus inscriptionum Latinarum; Theodor Mommsen in Siebenbürgen*.

² Despre imensa operă istoriografică, filologică, juristică, epigrafică, numismatică etc. și activitatea politică democratică desfășurată de Theodor Mommsen (1817—1903), cf. K. Zangemeister — E. Jacobs, *Theodor Mommsen als Schriftsteller. Ein Verzeichnis seiner Schriften*, Berlin, 1905, 189 p.; L. M. Hartmann, *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze*, Gotha, 1908, 259 p.; L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. Frankfurt/M., I-III, 1959, 1964, 1969.

vremii, ca și în CIL, III (Dacia intracarpatică). Deocamdată erorile mai de seamă ce trebuie să fie rectificate :

În i n t r o d u c e r e a istorică a notei, SCIV, 23, 1972, 1, p. 126, între altele aserțiunea despre „arheologul Adam Varadi” (corect : *Váradi*, sau *Várady*)³ este mult exagerată, Váradi nu era un arheolog, ci un merituos colecționar-anticar, care a copiat și salvat de la dispariție numeroase texte epigrafice sau chiar piesele originale, din județul Hunedoara, mai ales la Micia (Vețel, Mintia etc.)⁴; numele lui J. Kemény se scrie „cu accent” (nu Kemeny), iar „miliari” (pietre kilometrice romane) mai corect ar fi să li se spună la plural *miliare* (pietre miliare); la p. 127 „Poclișa” corect e *Piclișa* (Pâclișa), sat în jud. Hunedoara.

Textul celor patru scrisori ale lui Th. Mommsen (a cărui grafie pare să fi fost mărunță și cam înghesuită) apare bine, corect redat în transcriere (SCIV, 23, 1972, 1, p. 127—129; traducerea românească este destul de reușită, p. 130—132); dar unele nume proprii se vede că în grabă nu au putut fi citite corect în manuscrisele păstrate la Sibiu (și pe care n-am avut încă ocazia de a le vedea; la fel nici informațiile din presa ardeleană), producând deci erori ce se rectifică prin simpla identificare a localităților și personajelor (erudiți, anticari, colecționari) din pătura intelectualilor Transilvaniei pe la mijlocul veacului al XIX-lea; sînt nume proprii pe care dealtfel le menționează clar (tipărit, nu în manuscris) Theodor Mommsen însuși în „Memoriul” său din *Monatsbericht*, 1857 (*infra*, nota 7, care este citat și în SCIV, 23, 1972, 1, p. 126, dar nu a fost citit și utilizat).

În s c r i s o a r e a I (din 30 iulie 1857, cu adresa profesor Ludwig, în Viena), SCIV, 23, 1972, 1, p. 127, „Ich (Th. Mommsen) bemerke dabei noch, dass mir namentlich auch an der Einsicht der wichtigsten Collectionen, namentlich der Sammlungen von Iodov, Thalson, Neuboldt und vor allem des — auch für mich zu früh verstorbenen — Grafen Kemeny viel gelegen ist” cuprinde trei erori „de antroponimie”: „Iodov” este lectură — dealtfel ușor explicabilă chiar și paleografic — în loc de F o d o r, cunoscutul colecționar transilvănean Lugosi Fodor András (Andrei Fodor Lugojanul), medic al județului Hunedoara⁵; „Neuboldt” este R e i n b o l d, Ignatius Reinhold medic și chirurg în Zlatna (jud. Alba), pasionat și meritoriu colecționar, amator de antichități romane, talentat desenator care a lăsat un frumos și valoros album cu materiale arheologice și epigra-

³ Așa-zisul „accent” pe vocale *á* și *é* în maghiară are o importantă esențială pentru valoarea fonetică a sunetului, indicind un timbru diferit; lipsa „accentului” poate să ducă uneori la calambururi lexicale și semantice, ca de ex. cazul imprimat în ArhMold, 1, 1961, p. 202, semnalat și rectificat în SCIV, 13, 1962, 2, p. 471.

⁴ „Adamus Várady Devensis de his litteris bene meruit meretque cum eo nomine. quod titulos maxime Veczelianos diligenter indagavit et apud se ab iniuria rusticorum reparavit tum eo quod recens repertorum titulorum exempla accurate excepta et mihi et aliis, qui talia curant, continuo submisit”, cum il caracteriza scurt și pregnant cel mai competent contemporan în materie de epigrafie, Th. Mommsen însuși, CIL., III, p. 160.

⁵ „Andreas Fodor Lugosiensis, qui Devae degebat medicus et physicus comitatus Hunyadiensis”, CIL., III, p. 159. O parte din corespondența cu caracter arheologic și muzeistic a lui A. Fodor a fost publicată de S. Ferenczi, *Lugosi dr. Fodor András levelei*, A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat huszonkettedik (XXII) évkönyve, 1912—1913, Deva, 1914, p. 19—59. Manuscrisul arheologic-epigrafic al lui Fodor („Lugosi Fodor András kézírata” de valoare științifică foarte scăzută) se păstrează la secția de manuscrise a Muzeului ardelean, Cluj, A 754; unele materiale au fost publicate în 1844 la Cluj. Despre A. Fodor, cf. și lexiconul lui Szinyei J., *Magyar írók élete és munkái*, III, Budapest, 1894, p. 568—569.

fice din zona Ampelum — Zlatna⁶; „Kemeny” trebuie scris Kemény, chiar dacă Mommsen (care s-ar părea că nu prea știa ungurește) îl va fi redat și el greșit Kemeny.

În scrisoarea a II-a (1 VIII 1857, trimisă din Viena), SCIV, 23, 1972, 1, p. 128 pasajul „... die Bereisung Oesterreichs, vo(rallem) Steiermarks und Illyoiens, die ich heute beginne ...”, ultimul toponim fără sens cum e redat „Illyoyien” nu poate fi decît I l l y r i e n (Illyria).

În scrisoarea a III-a (12 IX 1857, Viena), SCIV, 23, 1972, 1, p. 129 „Maros Vasorhely” este o falsă grafie ori lectură a formei maghiare Maros Vásárhely (orașul Tîrgu Mureș), iar în scrisoarea IV (23 IX 1857, Cluj) apare o lectură eronată care a dus la o confuzie extravagantă în stabilirea itinerariului ardelean al lui Mommsen la 1857; „(in Klausenburg, Cluj) nachdem ich Ilobya besucht, geradezu über Thorda [Turda] und Gerend [Luncani, jud. Cluj, fost jud. Turda] nach Karlsburg [Alba Iulia] mich zu wenden . . .”; acest „Ilobya” lipsit de analogii apare interpretat ca „Ilia” în traducerea românească a epistolei mommseniene (SCIV, 23, 1972, 1, p. 132 „după vizitarea Iliei să trec prin Turda și Grind spre Alba Iulia”), adică din Cluj Th. Mommsen este proiectat de către exegetul din a. 1972 peste trei județe (Turda, Alba, Hunedoara) direct la Ilia lângă granița Banatului spre a fi readus apoi repede la Cluj, de unde să plece spre sud la Turda (etc.). Asemenea „deturnare” a marelui epigrafist în itinerar (oglindită grafic în schița eronată a „drumului parcurs de Th. Mommsen în Transilvania între 6 și 9 octombrie”, SCIV, 12, 1972, 1, p. 123) este produsul unei lecturi neavenite — explicabilă chiar și aceasta paleografic și psihologic — : „Ilobya” este satul I l o s v a (Alsóilosva), forma ungurească a toponimului slavo-român I l i ș u a (jud. Bistrița-Năsăud, pe Someșul Mare), cu vestitele ruine ale castrului auxiliar al unității de cavalerie *Ala I Tungrorum Frontoniana*, unde Mommsen a umblat (trecînd și prin învecinatul orașel Beclean) și a transcris cîteva din numeroasele inscripții ale acestei zone arheologice romane (de ex. CIL, III 795 „nunc Bethleni; contuli”; 797 „Alsó-ilosvae in hortis Horvatanis; descripsi”; 798, 799, 803, 811, 817). În nordul Transilvaniei însă, Mommsen nu a fost nici la Porolissum (Moigrad — Jac, jud. Sălaj), iar (în drumul dintre Cluj și Ilișua pe Someșul Mare) nu s-a oprit la Gherla ori la Dej, nu s-a abătut nici pe la Cășeu sau prin alte sate care aveau materiale epigrafice în zonă, la biserici, cetăți, castele, case etc. (Coplean, Vad, Tihău, Gilău, Gîrbou etc.). Din Cluj, marele epigrafist a copiat toate piesele ce se găseau atunci la vedere și le-a aflat (CIL, III, 855, 859, 860, 865, 868, 870, 873, 882, 1627); din Turda mai multe epigrafe (CIL, III, 880, 885 ș.a.). De aici a trecut prin Luncani (Gerend), Aiud, Blaj, Zlatna, Abrud, Roșia, Alba Iulia, Orăștie, la Deva și Micia (Vețel, Mintia, Zam ș.a.), apoi la Ulpia Traiana și alte sate din țara Hațegului, precum și la Muzeul Brukenthal în Sibiu.

Activitatea „de teren” desfășurată de Th. Mommsen în Transilvania pentru recoltarea și prepararea materialului epigrafic destinat marelui

⁶ „Ignatius Reinbold doctor chirurgiae Zalatnae • monūmenta Romana quae anno 1836 in facie loci delineavit. nunc vero (a. 1842) adusum musei Transilvanici noviter descripsit • in tabulis XIV musco illi destinatis. . .”, CIL, III, p. 159. Lucrarea manuscrisă a lui Ign. Reinbold se păstrează la Arhiva din Biblioteca Universității Cluj, A 764.

său *Corpus Inscriptionum Latinarum* va trebui să fie reexaminată în amănunte, concret, în mod corect și concis, pe baze documentare (memoriul său după încheierea periegezei⁷, corespondența integrală, nu numai cele patru scrisori publicate în SCIV, 23, 1972, 1, p. 127—129, presa contemporană și alte acte); se va putea stabili astfel exact dacă nu chiar în mod exhaustiv itinerariul și rezultatele pe care marele epigrafist le-a dobândit în fructuoasă-i călătorie ardeleană, utilizând totodată indicațiile date la fiecare piesă epigrafică din CIL, III. Nu va trebui ignorat nici ajutorul ce l-a primit din partea erudiților ardeleni și a locuitorilor în munca sa grea și de mare importanță, relevându-se în egală măsură unele omisiuni și lacune în colectarea materialului epigrafic⁸ — lacune ușor explicabile prin graba și greutatea unui voiaj scurt de câteva săptămâni în zona centrală a Daciei romane bogate în materiale epigrafice, ținând seama de utilajul tehnic și mijloacele rudimentare de transport ale vremii în Transilvania.

⁷ *Monatsbericht der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, aus dem Jahre 1857, 513—516 („aus dem Reisebericht des Herrn Mommsen”).

⁸ Una din lipsurile mai de seamă în documentarea și bibliografia lui Mommsen cu privire la epigrafia Daciei romane este ignorarea importantelor *Annotațiuni despre Țara Hațegului* ale vicarului de Hațeg, Ștefan Moldovanu, apărute în *Foaia pentru minte, inimă [inimă] și literatură*, Brașov, 1853, nr. 34—36, 38—40, 42; 1854, nr. 36—39, care publica numeroase observații cu descoperiri arheologice și epigrafice (unele fragmentare) din Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), văzute de el în cursul vizitațiilor canonice făcute prin satele Țării Hațegului: dintre aceste inscripții, ș a s e piese au rămas necunoscute scăpând atenției multor cercetători, lipsind orice urmă de ele în CIL, III și în alte publicații epigrafice ori arheologice — ptnă cînd au fost relevate și a trebuit să le „publicăm” din nou (aproape ca niște materiale documentare inedite) abia cu un deceniu în urmă în această revistă (SCIV, 14, 1963, p. 446—448, articolul „Aportul lui Ștefan Moldovanu la epigrafia Daciei”). Erori de lectură sau de apreciere a făcut și Mommsen (cum e firesc și general, ca orice erudit-cercetător mare sau mai mic), ele au fost în bună parte semnalate și rectificate mai demult sau de curînd; din Dacia menționăm cu acest prilej numai două exemple semnificative, din două categorii: 1. o inscripție autentică declarată falsă (CIL, III, nr. 37*) din cauză că Mommsen n-a văzut-o în original, ci numai într-o copie cu o mică eroare „ANTONINO” în loc de ANTONIO: „Imp. caesari Marco Antonio Gordiano (etc.)”, regăsită în clădirea Institutului de istorie și arheologie (Muzeu) la Cluj și „reabilitată” în 1949 (AISC, 5, p. 297—300, ActaMN, 1, p. 478, V, p. 459); 2. o dedicație din Apulum, CIL, III 1095 TRIF LIBERAE (etc.), văzută de Mommsen („descripsi”) cu lectura „Triformis Liberae”, versiune pe care au citat-o foarte mulți cercetători (DA, III, 1904, p. 1 191; Roscher, MythLex, II, 2030; Webber Jones (1929); RE, XIII, col. 76; C. Pop, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 414; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1969, p. 364 etc.), cu toate că încă la 1854, Klein, *Heidelberger Jahrbuch*, p. 650 (citat de Ackner — Müller, *Die röm. Inschr. Dac.*, 1865, nr. 436), observa că lectura corectă este LIBERO PATRI ET LIBERAE; Münsterberg — Oehler, JÖAI, 5, 1902, Bbl. 122; A. Bodor, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 226—227 ș.a. — Asemenea cazuri, oricît de numeroase, nu pot să scadă valoarea de operă fundamentală a marelui *Corpus Inscriptionum Latinarum* realizat de Theodor Mommsen.